

УДК 7.016.4+7.045:(477.8)

ББК 85.12 (4 Укр)

Наталія Кравченко

ОРНАМЕНТИКА ТА СИМВОЛІКА ПОЯСА-КРАЙКИ В ТРАДИЦІЙНОМУ ОДЯЗІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

У статті досліджується орнаментика та символіка поясів у західноукраїнському костюмі XIX–XX ст., а саме – їх оберегова функція. Висвітлюється символічний зміст орнаментальних сюжетів поясів-крайок та їх колористика, частково аналізуються різноманітні способи тkania, характер художнього рішення.

Ключові слова: орнаментика, символіка, пояс-крайка, колористика, техніка тkania.

У традиційній культурі українців одне з провідних місць займало художнє ткацтво. Місцеве виробництво тканин було зумовлене побутовими потребами: для домашнього вжитку, сплати феодалних повинностей (у XVI ст. волоком і прядивом, у XVII ст. ще й виробами: гунями, ліжниками, попругами), згодом додалися ринкові запити. Культивування луб'яних культур і розвиток вівчарства зумовили виготовлення полотен і вовняних тканин з переважанням їх певних видів у кожному етнокультурному районі Карпат. Суттєвим внеском у дослідження ткацтва українців Карпат і Прикарпаття стали праці О.І.Никорак [6]. Важливі відомості про народне вбрання зустрічаємо в працях М.С.Білан, Г.Г.Стельмащук, К.І.Матейко [1; 3].

У загальнотеоретичному мистецькому аспекті осмислення проблеми, порушеної в статті, опираємось на концептуальні дослідження українських учених О.Воропая, Т.А.Ніколаєвої, О.І.Никорак, М.Р.Селівачова [2; 5; 6; 7].

Метою дослідження є вивчення орнаментальних мотивів, колористики та символіки пояса-крайки, який є невід'ємною складовою традиційного одягу західних українців.

Кращі гатунки полотен ткали в підгірських селах, суконництво було найпоказовішим для високогірної частини Гуцульщини. Якісними полотнами славилася Самбірщина. У XIX ст. найбільшими осередками ткацтва були: на Бойківщині – Самбір, Добромиль, Сколе, с. Дібрівка, Бряза, Стрільковичі, Тершів, Чуква; на Лемківщині – Ясельський і Сяноцький округи (на Краснянщині в середині XIX ст. цілі села займалися винятково ткацтвом). На Гуцульщині окремі осередки мали чітку спеціалізацію: Брустурів, Яворів, Жаб'є ткали сукна; Річка, Космач, Рахів, Ясиня – запаски та крайки; Яворів, Криворівня – ліжники.

На декоративність народної тканини значною мірою впливає техніка тkania. Кожне сплетіння створює свій декоративний ефект. Наприклад, гладке рівномірне сплетіння вражає спокійною ритмічністю, різні види скісного (чиноватого) тkania – “качельця”, “смерічка”, “луска” покривають тканину дрібними фігурними мотивами, які мерехтливо вирисовуються блискучими контурами, надаючи їй наочності. Чиновате тkania повсюдно застосовувалося в одягових тканинах – з вовняного та рослинного прядива (опинки, запаски, пояси, хустки).

Окрему групу художніх тканин становили ткані та плетені пояси (“крайки”, “попружки”, “боярки”, “тканки”), дуже різні за матеріалом, орнаментикою та композицією візерунків. Вони були виразним акцентом у народному вбранні, маркером віку людини, її маєтного стану. Бойківські й лемківські крайки (як і все вбрання) – стримані в барвах, орнаментовані поздовжніми смугами чи дрібними квадратами в шаховому порядку [8, с.77]. Декоративність підсилювали “бомбончики”, “дармовиси”, “кутасики”, “торочки”, “френдзлі” тощо, зроблені з ниток основи або пришиті до готового виробу. До кращих належать цупкі вишнево-чорні вовняні пояси Буковини, Гуцульщини з великими ромбічними та зигзагоподібними візерунками [7, с.36]. З-поміж гуцульських крайок виділялися так звані “заборові”, які ткали в Косові, Яворові, Головах.

Краса й вишуканість цих виробів зумовлювалися вже самою фактурою тканини з різних гатунків пряжі й орнаментациєю: різноманітними за орнаментом смугами, що в кожній місцевості були специфічними.

Традиція носіння широких тканих поясів, у колориті й малюнку яких відчутні східні мотиви, зберігалася в Україні до кінця XIX ст. У народному костюмі кінця XIX – початку XX ст. пояси виконували різноманітні функції. За їхньою допомогою закріплювався поясний, охоплювався розпашний верхній одяг; вони захищали та стягували м'язи живота під час важкої фізичної праці; на них тримали різні предмети повсякденного вжитку; нарешті, вони були своєрідними талісманами та прикрасами. Як витвори народного мистецтва пояси часто були

художньо неповторними. Здавна існувала традиція зображувати на поясах певні знаки-обереги, символи, емблеми, а в XIX ст. в орнаментацію пояса іноді вписували ініціали або ім'я власника, дату та місце його народження, ім'я коханого чи коханої [3, с.122].

Пояси пов'язані також зі сферами народної етики й обрядовості. За звичаєм, показатися на людях без пояса означало скомпрометувати себе. Обрядовим символом був білий або червоний пояс-рушник. Він символізував дівочу чистоту, красу, сімейне щастя [5, с.68]. Білий пояс-рушник був обов'язковим для нареченої під час весільного обряду.

Локальну своєрідність традиційних поясів створювали матеріал, розмір, техніка виготовлення, орнаментація і колорит, а також способи пов'язування. Пояси робили з вовни, льону, конопель, тканини, шкіри. Заможне населення використовувало шовк-сирець різних кольорів, срібну та золоту нитки. Помітно різнилися між собою способи носіння поясів, що виражало регіональну специфіку народного одягу. Їх носили поверх сорочок і поясного одягу, в окремих районах – поверх корсетки, у деяких місцях пояс обертали навколо талії декілька разів. Узагалі для жіночого костюма було характерним опускати кінці пояса по спині чи спереду, а для чоловічого – по боках [9, с.88].

Наприкінці XIX ст. найпоширенішими були вовняні саморобні пояси, пофарбовані домашнім способом в яскраві червоний, зелений та інші кольори. Орнамент, композиція, колорит поясів завжди узгоджувалися з іншими компонентами одягу. Молоді люди носили пояси яскравіших кольорів, багатше орнаментовані, люди похилого віку – значно скромніші [6, с.67], нефарбовані білі пояси або ж просто лико чи мотуззя. Крім саморобних, поширені були й пояси, зроблені міськими ремісниками. Починаючи з другої половини XIX ст., саморобні пояси поступово замінюються фабричними.

За розміром (особливо шириною) і призначенням можна виділити дві групи жіночих поясів. Перша – це досить вузькі пояси – крайки (окрайки, попружки), за допомогою яких тримався на стані стегновий незшитий, а пізніше і зшитий одяг. Ширина їхня дорівнювала 3–15 см, довжина – до 3 м. Друга – це пояси широкі (до 30 см), якими здебільшого підперізували різні види верхнього вбрання, а в деяких випадках корсетки [8, с.76].

Пояси, ткані без допомоги ткацького верстата – на дощечках, на нитку, на бердечці, – могли бути однотонними, без малюнка або ж пофарбованими в червоний чи зелений колір, а також поліхромними, з виразним орнаментальним малюнком геометричного або рослинного характеру [2, с.87]. Викінчувалися пояси різнокольоровими торочками, великими кулястими китицями – кутасами.

Узорні тканини створювалися вручну з лляної, конопляної чи вовняної пряжі на саморобному верстаті. Переплетенням різнокольорових ниток основи й утку досягали фактурних і різнобарвних ефектів.

Серед способів ткання виділяється перебірне, яке дає пластичні, подібні до плоскої різьби узорі. Виконані перебором орнаменти поєднуються з гладким або скісним тканням полотна й укладаються чітким рельєфом, що надає тканині оригінальної фактури. У деяких районах перебір упрощували для доповнення, поживавлення гладковитканого орнаменту. У такий спосіб виконували різнокольорові стрічкові узорі з ромбовидних розеток і клинців. Особливо цікаві зразки цього роду зустрічаємо в одягових тканинах Станіславщини, Тернопільщини, Буковини та Закарпаття [9, с.63].

На відміну від інших тканин візерунки в поясах створювалися застилами тонких міцних, спрядених з відбіркової вовни “волосових” різнокольорових ниток основи. Для збільшення щільності їх густо пробирали в бердо, а в процесі ткання туго прибивали ним кожну прокидку об'ємніших ниток утку, унаслідок чого отримували площину тканини тугої структури з рельєфно виступаючими поперечними пружками [6, с.68].

Одночасно побутовали пояси, плетені особливим способом – по стіні. Іноді в плетених поясах чергувалися різні техніки плетіння з елементами в'язання, що створювало цікавий зоровий ефект [4, с.75].

За характером художнього рішення ткані пояси можна розділити на кілька груп: гладкоткані безузорні (“прості”), із зубчастими, ромбовидними (“очкатиими”) мотивами й перебірні (“заборові”). Загальнопоширеним типом були однотонні, здебільшого чоловічі, і поздовжньо-смугасті чоловічі й жіночі пояси, якими підперізували буденне вбрання. Пояс ткали неширокий

і називали його по-різному: попружка, крайка, пояс, байорка, тканка. Гуцульські пояси характерні поліхромністю, для основи тут використовують пряжу різноманітних відтінків червоного, вишневого, оранжевого, білого, фіолетового, рожевого, жовтого кольорів [6, с.68], а одноколірні – для піткання. Візерунок отримували з мотивами ромбів, трикутників, квадратів.

Гарно зливаються різнодібрані кольори в тканинах Покуття, Карпат, Буковини, загальний колорит яких завжди визначається основним кольором тла. У колориті пояса домінували ті ж кольори, що й у пояському вбранні, тобто у верхів'ї Черемошу домінували світло-червоні кольори з вузькими світло-жовтими та зеленими смугами. На карпатському підгір'ї – темні тони зеленого, вишневого, чорного кольорів, для Космача притаманний золотисто-оранжевий колір, для Жаб'я – зелений, для Ворохти – фіолетовий, для Ясині – синій, Яворова – світло-червоний, Верховини – темно-коричневий. У покутських селах понад Дністром панівним є багряно-малиновий колір, у селах Наддністрянського Поділля та Буковини переважають темні кольори, що згущуються до чорного тону [1, с.276].

На Бойківщині та Лемківщині поширені значно вужчі пояси, вони однотонні або стримані в колориті, який базується на поєднанні натуральних барв пряжі – чорної, коричневої, сірої, білої [6, с.69]. Бойківський плетений або тканий пояс (пасина, пасиня, плетина) – найчастіше плетений вузький червоний, іноді з додаванням зеленого кольору. Плетені пояси робили з довгими тороками або плетеними кісками на кінцях [1, с.213].

Залежно від усталених стереотипів кожного осередку ткацтва пояси мають відмінності. На Закарпатті поширені досить товсті крайки, уся площа яких заповнена мотивами “шахів очок”. Такі крайки виготовляють в основному з об'ємної вовняної пряжі насичених контрастних – жовто-фіолетового, червоно-зеленого, оранжево-голубого, рожево-синього – зіставлень кольорів. На решті території Східних Карпат пояси такого типу менш об'ємні, з дрібноузорними мотивами “шахів очок”, гребінцевоподібними та гладкими смугами – як результат використання тонкої пряжі на основу й утоку, кольорова гама відповідає традиціям кожного центру ткацтва.

Значно багатші за декоративним рішенням “очкати” пояси з побудованим за схемою скісної сітки поздовжнім розташуванням дрібних ромбовидних фігур. У різних варіантах композиції цієї групи поясів середина заповнена однорідними мотивами дрібних ромбічних фігур – “очок”, фон монохромний, його оживляє рельєфно виступаючий фактурний узор, а бічні, темніші за тоном кольорові смуги, що виконують функцію кайми, обрамляють їх і організують композицію в єдине ціле. Трапляються такого типу пояси з три-, рідше п'ятидільним розміщенням основних смуг орнаменту, розчленованих кількома вузькими різнокольоровими смугами або дрібноузорними кривульками. Композиція візерунків створена ритмом і послідовністю розміщення одних і тих самих ромбовидних мотивів поздовжніми рядами. Іноді орнамент розміщується по всій площині пояса. Цей тип пояса особливо характерний для районів Гуцульщини, суміжних із Покуттям. Він побутує й на Рахівщині, має очевидні аналоги на Поділлі, Буковині, зокрема в Кіцманському р-ні.

До знаків, які найчастіше зустрічаються в поясах, належать мотиви сонця – в образі геометричних квадратиків, ромбовидних фігур, зірок (“зірниць”, “звїзд”) у вигляді восьмипелюсткових розет тощо. При великій різноманітності розміщення їх на площині переважає орієнтація по поздовжній осі.

У цій групі поясів найчастіше зустрічається три-, рідше п'ятидільний уклад симетрично розміщених орнаментальних смуг. Посередині, на поліхромному тлі, як правило, розташовані складніші, розмаїті за формою великі мотиви, утворені з простих трикутників, ромбиків, квадратиків. Ромбовидні фігури мають переважно гладкі, зубчасті або гачкоподібні контури. Хрестоподібні фігури, зигзаги, що нагадують цифру “8”, утворюють мотив під назвою “сливочка”, трикутники – мотив “клинці”, спаровані трикутники – “розклиння”, розети – мотиви “звїзди”, “штерна” та ін.

Домінуючі поздовжні узорні смуги мають подвійне або потрійне обрамлення рядами дрібних мотивів і хрестоподібних фігурок, кривульок, ромбиків, трикутників, “павучків” тощо. У той самий час провідні та підпорядковані їм узорні смуги відокремлені поодинокими або згрупованими гладкими різнокольоровими пасочками, які підкреслюють ритм чергування

основних площин композиції й організують їх в єдину цілість. Бічні краї поясів викінчують темнішими за тоном безузорними смужками.

Рідше трапляються композиції з поперечним розташуванням узору окремими ділянками (вони найбільш характерні для південно-східної частини Гуцульщини). Кожна з них – це нескладна композиція, створена одним великим або групою по-різному укладених дрібніших однорідних мотивів узору, відмежованих полями гладких поперечних смуг. Обрамлення такого типу поясів складається з поздовжніх безузорних, а часом і поєднаних з дрібноузорними смугами мотивів, елементи яких за формою ідентичні провідним [6, с.72].

Окрім свого утилітарного призначення підтримувати натільний одяг, пояс ніс забуту тепер функцію залучення людини в простір культури. Не випадково відсутність пояса фіксується в обрядах, пов'язаних із культом природи, її життєвими циклами, приміром, на свято Івана Купала пояс знімали, щоб знайти квітку папороті чи скарб, адже знімання пояса означало символічне об'єднання з потойбічним світом і з нечистою силою.

Тільки маленькі діти могли не носити пояса, для дорослої людини вийти на вулицю, не оперезавшись, означало скомпрометувати себе, провіщувало нещастя.

Пояс також слугував за мірило заможності, тому його виготовляли з особливою ретельністю, з кращої вовни, використовуючи майстерно орнаментовані рушники, яскраві хустки або тиснену шкіру.

Пояс віддзеркалював подвійну сутність людини як біологічної, так і соціальної істоти. Його центральним положенням на фігурі фіксувалося місце поєднання та розмежування сакрального верху й матеріально-тілесного низу. Семантика пояса була тісно пов'язана з ідеєю плідності, дітонародження. Пояс як атрибут ритуального персонажа був пов'язаний з поняттям фертильності, сексуальної зрілості, що й ілюструють численні етнографічні матеріали. У традиційній свідомості пояс був тією межею, що відокремлювала фізіологію від культури.

Імовірно, що це значення межі закладено і в одній з назв доморобного пояса – крайка, тобто “кордон”, “кінець”, “берег”. Сприйняття пояса як кордону проявлялося в обрядах, пов'язаних з першим вигоном худоби на пасовище. Ритуал проходження худоби через пояс мав забезпечити повернення та єдність худоби з житлом, убезпечити її від дикого звіра [9, с.88].

Пояс фігурував у багатьох магічних обрядах. Традиційний тканий пояс часто фігурує в дівочих ворожіннях на весіллі. Недаремно дівчина мала оперезати свого нареченого вишитим поясом – це повинно було збільшувати чоловічу силу. Червоний пояс оберігав людину від біди. Ритуальне розв'язування червоного пояса, його розкладання, переступання через нього мало полегшити пологи. Натомість відсутність пояса свідчила про загрозу з боку персонажа, що належав до неосвоєного світу дикої природи, відтак наявність у нього нечистої сили та відсутність фертильного статусу. До таких народна традиція відносила міфологічних персонажів (русалок, мавок, берегинь), а також відьом – усі вони були одягнені в сорочку без пояса. І навпаки, наявність пояса захищала людину від злих, демонічних потойбічних сил; пояс усвідомлювався як охоронний знак.

Зав'язування пояса на дитині підтверджувало “окультурений” статус. Померлу хрещену дитину обов'язково слід було підперезати – тобто факт причетності померлої дитини до світу людей фіксувався за допомогою пояса. Іноді пояс укладали поперек на дно домовини згідно з повір'ям, за яким при воскресінні небіжчик також мав бути підперезаний поясом.

Особливе значення надавалося весільним поясам червоного кольору, які пов'язувалися поверх верхнього одягу. Такі пояси мали символічно-оберегове значення. При цьому часто роль пояса міг виконувати рушник, орнаментика вишивки кінців якого символізувала продовження роду. Як правило, це був мотив стилізованого дерева життя. Аналогічні мотиви ми зустрічаємо й у вишивці на тканих кольорових святкових поясах [9, с.148].

Пояси були важливим компонентом жіночого та чоловічого комплексів одягу. Ткали пояси з міцних вовняних волосових (з довгої вовни) ниток на ткацьких верстатах, ничинних кросенцях чи інших спеціальних знаряддях, які були в кожній хаті. Крайки були завжди виразно декоративні: простіші – поздовжньо-смугасті з двостороннім візерунком, складніші – з різноманітним однолицевим орнаментом. Виготовляли їх різними техніками – від простого переплетення до ручного складного перебору (набирання). Чоловічі пояси робилися широкі, жіночі – вузькі. Забарвлення крайок досить різноманітне, на Бойківщині та Лемківщині переважали

більш стримані чорні, коричневі, сірі та білі кольори. Для гуцулів характерне використання червоного, вишневого, оранжевого, фіолетового та жовтого тонів. На Покутті переважає багряно-малиновий колір, для сіл Буковини притаманні темні, майже чорні тони.

Крім того, пояси тісно пов'язані з обрядами, виступаючи в ролі оберегів. Пояс – символ достатку, мужності, високих моральних якостей людини, символ лицарства, дівочої чистоти, цноти, магічного захисного кола, етнічної специфіки, соціального стану. Особливе значення пояса фіксується в ритуалах життєвого циклу. У тріаді “народження – життя – смерть” пояс займає середнє положення, має вітальну, життєстверджуючу семантику: входження дитини в життя, включення її в соціум, становлення шлюбних стосунків, запліднення тощо.

Пояси становили невід'ємну складову народного одягу, пройшли тривалий шлях розвитку. Нині крайки широко використовуються в сучасних сценічних костюмах і святковому жіночому та чоловічому національному вбранні. Орнамент, колористика, що передавалися з давніх-давен, знаходять відображення в сучасному мистецтві моделювання костюма.

1. Стельмашук Г. Український стрій / Г. Стельмашук, М. Білан. – К. : Фенікс, 2000. – 327 с.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис / О. Воропай. – К., 1991. – 419 с.
3. Матейко К. Український народний одяг / К. Матейко. – К., 1977. – 224 с.
4. Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва / [за ред. Я. П. Запасака]. – Львів, 1969. – 175 с.
5. Николаева Т. Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье / Т. Николаева. – К., 1988. – 348 с.
6. Никорак О. Сучасні художні тканини Українських Карпат / О. Никорак. – К. : Наукова думка, 1988. – 222 с.
7. Селівачов М. Р. Лексикон української орнаментики / М. Селівачов. – К. : Ант, 2005. – 400 с.
8. Українська минувшина. – К., 1993. – 123 с.
9. Українське народне мистецтво: вбрання. – К., 1961. – 326 с.

В статтє исследується орнаментика и символика поясов в западноукраинском костюме XIX–XX вв., а именно – их обереговая функция. Раскрывается символический смысл орнаментальных сюжетов поясов-“краек” и их колористика, частично анализируются разнообразные способы ткачества, характер художественного решения.

Ключевые слова: орнаментика, символика, пояс-крайка, колористика, техника ткачества.

It is considered the ornamental pattern and symbolism of belts in the west-Ukrainian suit of XIX – XX century, more precisely, it's protective function. Also in this article has been shown a symbolical sense of ornamental plots of belts-edges and their coloring, the various ways of weaving has been partially analyzed, the character of the art decision.

Key words: ornamental pattern, symbolism, belts-edges, coloring, technique of weaving.